

БИО АР ТҮРДҮҮЛҮКТӨРДҮ БААЛОО ЖАЙЫТТАРДЫН МИСАЛЫНДА

Асанов Ж.А., Дүйшеева Н.К.

Асанов Жолдош Асанович – э.и.к. доцент, С.Нааматов атындагы НМУ, Нарын ш.,
Дүйшеева Нуржан Келдибековна – окутуучу, С.Нааматов атындагы НМУ, Нарын ш.

Аннотация: Макалада био ар түрдүүлүктөрдүн адам баласынын өнүгүүсүндөгү ролу каралат, био ар түрдүүлүктү баалоодогу көйгөйлөрдүн жана аны чечүү жолдорунун бири болгон жайыттардын мисалында теориялык концепциясы берилет. Нарын регионун мисалында жайыттарды баалоонун конкреттүү ыкмасы көрсөтүлгөн.

Ачык сөздөр: био ар түрдүүлүк, эволюция, экосистема, рента, жаратылыш, жайыттардын эффективдүүлүгү, негизги фонддор, киреше, баалоо, ресурс.

Аннотация: В статье рассмотрена роль биоразнообразия в развитии человечества, дана теоретическая концепция биоразнообразия на примере проблем в оценивание пастбищ в качестве одного из путей её решения. Указан конкретный способ оценки пастбищ на примере Нарынского региона.

Ключевые слова: био разнообразие, эволюция, экосистема, рента, природа, эффективность пастбищ, основные фонды, доход, оценка, ресурс.

Abstract: In this article has given the role of biodiversity in the development of mankind, a theoretical concept of biodiversity on the example of problems in assessing pastures as one of the ways to solve it. A specific method for assessing pastures of the Naryn region.

Key words: biodiversity, evolution, ecosystem, rent, nature, pasture efficiency, fixed assets, income, valuation, resource.

Жаратылыш дүйнөсү – бул жер жүзүнө тараган миллиондогон өсүмдүктөр менен жаныбарлардын түрлөрү жана алар жайгашкан экосистемалар бири-бирине таасир тийгизерин түшүнөт.

Ал эми биз адамдарчы? Миллиондогон жылдар бою биз да жаратылыштын бир бөлүгү катары, эволюцияларды башыбыздан кечиргенбиз. Жаратылыштын шарттарына ыңгайлануу аркылуу адамдар жашоо-тиричилик чөйрөсүнө көнүп-калыптануу үчүн узак жолдорду басып өтүшкөн, андан материалдык жана руханий азык алган.

Биз бул илимий макалада био ар түрдүүлүктү баалоо бул татаал система болгондуктан бир эле бөлүгүн жайыттарды баалоону карадык. Илимий иште белгиленгендей «Жайыттарды пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатуу [1] жайыттардын сапатын баалоодо көрсөткүчтөрдүн системасын пайдаланууга болот. Мисалы: дүн продукциянын көлөмү, таза киреше жайыттардын ченемдик наркы, ченемдик дүн жана таза киреше, мал чарбасынын продукциясынын алган көлөмү ж.б.

Адабий жана интернет булактарынан алынган [10] базанын талдоосунан жайыттарды баалоо боюнча жыйынтык чыгарууга болот, жайыттарды баалоодогу эн негизги көрсөткүч болуп кеткен чыгымдарды эске алуу менен мал чарбасынын продукциясынын дүн көлөмү эсептелинет. Бул аныктаманын тамырында «рента» түшүнүгү жатат.

Бул түшүнүктү экономика илиминин доктору О.Е. Медведева негиздеп бекиткен, анда ал жазгандай «Айдоо жеринин баасы табияттын рентасынын баасындай пайда, пайдалануудан мындай жер аянттары аныкталат эле деген ойду экономика илиминин классиктери далилдегенден бери окумуштуулар пайдаланып келе жатышат [5].

Экономика илиминин классиктеринин бири Адам Смит рентын мындай аныктаган: «Табияттын өндүрүшү башкача айтканда адам баласынын табиятты (жаратылышты) колдонуудагы тийгизген таасирин алгандагы кийинки көрүнүшү» деп эсептеген. [2]

Заманбап экономикалык илимде табият же жер рентасы деп киреше эсептелинет, бул киреше айдоо жерди колдонуу, өндүрүү жана талаптагыдай колдонуунун негизинде иш алып барат. Салттуу түрдө рента жаратылыш ресурстарынан мыкты сапатынан улам келип чыгат, Рикардо рентасы [8] мыкты жайгашуусунан Тюннердин рентасы пайда болот [4].

Кээ бир учурларда табигый рентаны ашыкча киреше же калдык киреше же чектелген табигый ресурстарды пайдалануудан кийинки киреше катары саналып, өндүрүү продукциясы жана жалпы чыгымдардын айырмасы катары эсептелинет.

Негизги фонддордун амортизациясы (капиталдын толуктоочу) жана капиталдын кайтарымы төмөнкү формула менен эсептелинет:

$$R=(P-C)*Q$$

R-рента

P-реализацияланган баа

C-чыгымдар

Q-реализацияланган продукциянын саны

Так айтканда, бул формуланын негизи экономикалык пайда ченелген, бирок калдык рента саналбайт. Себеби ишкердин кирешесин эсептөө формуласына киргизүү керек:

$$R+M=(P-C)*Q$$

Эсептөөнү жүргүзүү кыйын, анткени ишкердин пайдасы базардын жана конкуренттик шарттарынан көз каранды болгондуктан формуланы көп факторлорго карата өзгөртүү керек.

Рентанын объективдүү маанидеги кабыл алуу шарты табигый ресурстардын колдонуу базар укугун алуу менен калыптанат. Рентаны баалоо механизми рыноктук баадан бөлүнбөйт. Аларды баалоо же ченөө үчүн эркин конкуренциянын, табигый (жаратылыш) ресурстарына жеткиликтүү укугу үчүн кирешелерге карата аларды пайдаланууда алар пайда болот. Бул шарттын негизинде рента базар баасы болуп эсептелинип, табигый ресурстарды колдонуудан кийинки киреше болуп калат. Бул киреше ишкердин пайдасын, пайданын нормасын камтып, колдонуучу жана инвесторлордун талабына жооп берет.

Рентанын баалоо шарты катары табигый ресурстардын колдонуудагы укуктук негиз дагы роль ойнойт. Жердин базар баасынан ыктоо үчүн рынок (базар) керек. Жердин баасы – бул катуу чектөө рамкалар менен чектелген оборот, эркин товар жүгүртүү эмес. Чектөөлөрдүн дүйнөдө жер сатылбайт, анткени укуктук рамкалар бар. Бул чектөөлөр социалдык, этикалык, адеп-ахлактык мүнөзгө ээ. Бул чектөөлөрдүн максаты –баалуулуктардын системасын сактоо жана коргоо.

Мамлекет жерди сатууда чектөөлөрдү жана талаптарды аныктап, мыйзам түрүндө ишке киргизет. Андыктан сатып алуучулар жерди дал ушул чектөөлөрдүн негизинде иштетип жана башкарат. Бул укуктук шарттар жердин рыноктук баасын аныктайт. Бул принцип АКШ, Англия, Германияда иш жүргүзөт. Эмне үчүн жер ресурстарын четко алуу керек деген суроо пайда болот?

Табигый баалуулуктардын эсеби, алардын колдонуу динамикасын талдоого, абалын баалоого, пландоого, экономикалык, техникалык өнүгүүсүнө керек.

Эсепке алуунун 2 түрү бөлүнүүсү каралат:

1) Толук же жеткиликтүү (колдонуучу ишканалар тарабынан колдонулат).

2) Мамлекеттик эсепке салуу (мамлекет боюнча бир жолу жүргүзүлөт).

Мамлекеттик эсепке алуу мөөнөтү 3-5 жыл аралыгын түзөт. Эсепке алуунун көрсөткүчтөрү болуп, сандык жана сапаттык, масса, ресурстук өндүрүм, ресурстарды колдонуу багыты саналат. Ресурстардын эсебинин жыйынтыгы катары колдонуу жана өндүрүүдөгү ресурстарга баланс түзүү саналат. Мисалы:

1) Биоресурстардын балансынын жалпы формуласы төмөнкүчө: [6]

$$V_k=V_n+Z-Q$$

V_k – отчеттук жылдагы биоресурстардын калдык запастары

V_n – базалык жылдагы биоресурстардын баштапкы көлөмү

Z – биоресурстардын салыштырма жогорулашы

Q –биоресурстардын табигый жок болуусу

2) Суунун балансын түзүүгө төмөнкү формула колдонулат:

$$V_k=V_n+O-I$$

V_k -отчеттук жылдагы суунун калдык запасы

V_n -базистик жылдагы суунун баштапкы көлөмү

O – жыл ичиндеги суунун кошумча агымы

I – суунун жыл ичиндеги бууланышы

Табигый ресурстарды баалоодо экономикалык жана экологиялык факторлор дагы таасирин берет. Ошондуктан ар түрдүү ресурстар ыңгайына жараша ар кандай методдор менен бааланышы керек.

Адабий булактарда көптөгөн методдор каралган. Көп убакыттын агымында «табигый ресурстардын алып-сатуудагы объект эмес» деген концепция 50-жылдардын жарымына чейин кени-

ри тараган. Бирок ресурстардын чектелиши түгөнүүсү, ордун толтурбоочу чыгымдарды саноого жана толуктоого түрткөндүктөн, табигый ресурстардагы сатылып баштаган.

Академик С.Т. Струмилин чыгаша ыкмаларынын маанисин коргоп келген. Төмөндөгүдөй ыкма ойлоп тапкан [9]. Ыкманын маңызын төмөнкүчө билдирсе болот: Табигый ресурстардын наркы аныкталат, коомдогу зарыл эмгектин саны, анын аткарылышын изилдөө, өздөштүрүү даярдоого карата эксплуатациялоо болуп саналат. Улам кеткен өздөштүрүү гектар жерлер анын орто баасы өлкө боюнча эсептелет. Бирок эгерде чектелиши ушундай эсептөөлөр башкача болуп калышы мүмкүн, бул бөлүнүп калган участоктору, жогорку түшүмдүүлүк мүнөздөлгөн, дээрлик эч кандай чыгымдары жок аларды өздөштүрүү, коом үчүн баалуу асылдуулугун кармап туруу ал участоктор топурактуу, таштуу болуп олуттуу аз түшүм алып келет, өздөштүрүүгө жана колдоого кеткен асылдуулук алардын чоң эмгек саны жана материалдык ресурстар чыгымдалган.

Бул концепция практикалык эсептөөлөрдө кеңири колдонулат. Табигый ресурстарды баалоодо негизди чыгымдар түзөт. Жалпысынан керектүү чыгымдарды продукциянын 1 түрүнө жараша төмөнкү формула менен эсептелинет:

$$Z=C+E_nK$$

C- продукциянын өздүк баасы

K- продукциянын капиталдык чыгымдары

E_n- чыгымдардын коэффициенттери.

Чыгымдардын коэффициенти ресурстарды өндүрүүдө жана керектөөчүлөргө жеткирүүдөгү эсепте колдонулат.

К.Маркстын теориясындагы «чыгымдар» методу, бир көз–карашта укук ченемдүү [3]. Бирок баанын калыптанышы процесстен дагы көз каранды, бир гана эмгек эмес, даяр продукцияны дагы сатуу каралат.

«Чыгымдар» методуна карама-каршы табигый ресурстарды баалоодогу жыйынтыктуу концепция пайда болду. Бул концепцияга ылайык төмөнкү ыкмалар колдонулат:

1) Аймактан алынган продукциянын акчалай мааниси

2) Чыгымдарды алынгандан кийинки чыккан сумма же киреше

Биринчи ыкмада төмөнкү формула колдонулат:

$$P=G*S, Y=L/S$$

P – айыл чарба продукциясынын бирдигин акчалай баалоо

G – аянттын бирдигинин отдачасы

S – өндүрүштөн чыгарылган аймактын аянтчасы

Экинчи ыкмадагы формула:

$$d = p - c,$$

d – өндүрүлгөн продукциядан алынган киреше, сом

p – айыл чарба продукциясын акчалай, сом менен бааланышы

c – айыл чарба продукциясын өндүрүүдөгү чыгымдар, сом

1- же 2-көрсөткүч, аянттын баалоосуна кирбейт.

Жер участокторун баалоодо капиталдык ресурстар күндөлүк чыгымдарды камтып натыйжасын эсептеп чыгарууда анткени экинчи көрсөткүч айрыкча кудуретсиз болуп саналат. Болгону диалектикалык бириктирүү чыгымдуу жана жыйынтыгындагы аспектилерди баалоо, табигый ресурстарда аларды тура баалоодо жардам берет. Диалектикалык байланыш мындай учурда болот, товардык сатууга жетишилиши боюнча анын рыноктук наркын, башкача айтканда анда коомдук зарыл эмгеги менен ылайык кармалган, бул үчүн бардык саны коомдук эмгеги, керектөөчү өндүрүү бүткүл массасын ошол түрдөгү товарларды, коомдук керектөөлөр чоңдугу аларга болгон дал келүүгө тийиш.

Ренталык мамиле бир тараптан чагылдырылат, жыйынтыктоо мүнөзүнө ээ болуп, эксплуатациялоо жыйынтыгынын чыгымдарга үстөмдүк кылышы көргөзүлөт. Факт чыгымдарынан айырмаланып рентадагы чыгымдар коомго керектүү болуп саналат. Базар экономикасынын шартында дифференциалдык рента капитал продуктусунун абалы начар жерге салынып жана абалы жогору жерге салынышынын айырмачылыгы катары каралат. Рента ресурстардын формасынан көз каранды эмес.

Дифференциалдык рентанын сакталышы азыркы учурда акча-товардык мамиленин сакталышы гана эмес, экономикалык өнүгүүсүндөгү этап болуп саналат. Рента категориясынын ролу экономикалык жөндөмдүүлүктү жогорулатат.

Ренталык баалоо боюнча эл чарбалык кошумча сарптоолор өзүнүн маанисине барабар. Бул ресурсту пайдалануудан алар келип чыгышы мүмкүн. Ошол ресурстарды кайтарымсыз жоготуу болгон эмес, экономикалык жоготуу бул нөлдүк баа (жыйым-жемиштерди, козу карындарды ж.б.).

Коомдук эмгеги зарыл болгон аракетин бизди он баа чектелген ресурстар менен камсыз кылуу үчүн талап кылынган.

Экономикалык баа берүү боюнча өзүнүн чондугу көпчүлүк учурда дал келбесе продуктунун аны түзүү да таасири бүтүндөй бир катар факторлорду залакасын тийгизбей койбойт. Мисалы: айырмачылыктар эмгек өндүрүмдүүлүгүн кендерди иштетүүдө түзөт экономикалык баа берет, ал эми баалар рыногундагы бул ресурстар ичинде кандайдыр бир убакыттын мүмкүн шарттар бир жана ошол эле болуп саналат. Жайыттарды баалоодо бир гектар жайыттан азыкталган малдардын продукциясынан эсептелген дүң киреше болот [7].

Бул ыкмада, малдын орточо продуктивдүүлүгү жана жайыттардын сыйымдуулугу (оттоо нормасы) эске алынат.

Жогоруда көрсөтүлгөн жайыттарды баалоо методикасын Нарын регионунун малдарынын азыктуулугунун мисалында карап көрөлү.

Уйдун сүтүнөн алынган киреше төмөндө көрсөтүлгөн:

Жайыт мезгилинде	Жыл ичиндеги (7 ай)
Уйлардын орточо жылдык азыктуулугу	1500л
Уйлардын азыктуулугу жайыт мезгилинде	1500л:12х7ай=875л
Жайыттын сыйымдуулугу	3 уй 1гектарга
Сүттү кабыл алуу баасы	10 сом/л
Сүттүн наркы	4 сом/л
Капиталдаштыруу коэффициенти	15%
Жайыт боюнча сүттүн кирешеси	$(10 \times 875 \times 3) - (4 \times 875 \times 3) = 15750$ сом/га
Жайыт жерлердин наркы	$15750 : 0,15 = 10500$ сом/га

Таблицадан көрүнүп тургандай дүн кирешесине бир гектар жайыт боюнча сүт 15750 сомду түздү. Болжол менен ушундай эле жол менен аныктоого болот. Жайыт боюнча потенциалдуу өсүмдүүлүктү эсептөөдө наркын эске алуу керек, тышкы таасири менен көрүнүшүндө мүмкүн киреше алуу болуп саналат.

Мындай эсепке алуунун бир варианты төмөндө келтирилген.

Мисалы:

Баалоого 10 гектар жайыт

Жайыттардын астындагы жерлердин наркы потенциалдык киреше боюнча эсептелген.

Жайыт жерлердин наркы-105000 сом/га

Наркы 10 га жайыт = $105000 \times 10 = 1050000$ сом

Жайыттарда жол берилген жүктөмү -3уй 1 гектарга

Иш жүзүндөгү (саны) пайдаланууну камсыз кылат караштуу салмакка жарактуулугу 5 га калган аянтты пайдалануу үчүн сатып алуу дагы талап кылынат. 15 уйлар (3 уйга x 5 га)

Рыноктук наркы 1 уйда -40000сом

Сатып алуунун наркы 15 уй-600000 сом

Ошондо наркы 10 га жайыт = $1050000 - 600000$ сом =450000 сом

Ошого жараша баасы, 1 га жайыт= $450000 : 10 = 45000$ сом.

Анын наркы сатып алууда уйларды эсепке алынган эмес сарптоолор, ташууга жана башка күтүлбөгөн чыгымдар. Ушул статьяларды эске алган факторлор тышкы таасир наркын төмөндөтүү жана башка ыкмаларын эсептөө колдонулушу мүмкүн.

Жайыттарды баалоо да жаныбарлардын орто салмагын киреше этти негизинде чондугуна жараша жүргүзүлгөн.

Мисалы: Баалоого 10 гектар жайыт

Эт мал чарбачылыгы- райондо айыл чарба адистиги бодо малдын орточо тирүү салмагы - 400кг

Жашы 1,5 жыл же 18 ай

Этти орточо сатып алуу баасы союз салмакта сатуу-300 сом/кг

Капиталдаштыруу коэффициенти -20%

Жайыттарда жол берилген жүктөмү-3 жаныбарларды 1 га

Жайыт мезгилинде-7 ай

Жайыт мезгилинде операциялык чыгымдардын коэффициенти-0,5

Азыктуулугу, 1 га жайыттар жайкы мезгилде барабар: $400 \text{кг} \times 300 \times 3 : 18 \text{ ай} \times 6 \text{ ай} = 120000$ сом /га.

Таза операциялык киреше жайыттарга барабар: $120000 / \text{га} \times (1 - 0,5) = 60000$ сом/га

Наркы 1 га жайыт барабар: $60000 \text{ сом/га} \cdot 0,2 = 300000 \text{ сом/га}$.

Демек наркы 10 га барабар: 3000000 сом.

Жыйынтыгында ушундай эле логика менен жана ушул эле ыкмалар менен био ар түрдүүлүктүн баардык түрлөрүн баалоого болот. “Жашоо гана жашоого шарт түзөт” демекчи, табигый экосистемалар тирүү организмдердин жашоосу үчүн жагымдуу чөйрөнү түзүп, туруктуу өнүгүүнү шарттап турат. Экосистеманын ар бир түрүн кайсы бир жашоонун, демек бүтүндөй биздин коомдук системанын негизи катары кароого болот.

Колдонулган адабияттар

1. Асанов Ж.А. «Повышение эффективности использования пастбищ», -Нарын, 2005
2. А Смит. “Богатство народов ” -Москва, 1995
3. Карл Маркс “Капитал” том 1
4. Любимов Л. “Учение о ренте”. -М.-Л., 1927
5. Медведева О.Е. «Оценка земли и природных ресурсов» Москва, 2004
6. Названия статьи “Социально-экономическое развития Нарынской области 2010-2014гг” - Нарын, 2015
7. “Определение продуктивности пастбищ” Источник: <http://www.activestudy.info/opredelenie-produktivnosti-pastbishh>
8. Рикардо Д. “Проблемы экономической науки” -Москва, 1985
9. Струмилин.С. Г. Избранные произведения. Воспоминания и публицистика -Москва, 1968
10. Таубаев Б.Ж. «Оценка современного состояния пастбищ» -Алма-Ата, 2008

Рецензент: э.и.к. Э.М.Исраилов